

Fordítás, ideológia és az olvasói bizalom

Szabó Helga

Tanulmányom célja, hogy a fordítástudomány egyik népszerű kutatási területét, a fordítás és ideológia rendkívül tág témakörét kézzelfoghatóbbá tegye a magyar olvasók számára. A fordítástudományban az 1990 körül polgárjogot nyert kulturális irányzat hatására mára már számos, más tudományágakkal határos részterület fejlődött ki, melyek többek között fordítás és hatalom összefüggéseit és a fordítás ideológiai vonatkozásait vizsgálják. Olyan egymástól távol eső témák tartoznak ide, mint például a fordításnak a gyarmatosításban és a gyarmatosítás utáni korszakban játszott szerepe ('postcolonial studies'), vagy a fordítás és a társadalmi nem összefüggéseit feltáró megközelítés, ami a 'gender studies' tágabb területéhez tartozik. Az ideológiára irányuló kutatások egy harmadik csoportja a téma politikai vetületeire összpontosít. Ezen belül is többféle ideológiai tartalom fordítása foglalkoztatja a kutatókat, a zsidóellenes szövegek izraeli fordításától a nácizmus és a fasizmus fordításpolitikáján keresztül a volt szocialista országok fordítási gyakorlatáig. Jelen tanulmány is ez utóbbi csoportba sorolható, és a fordítástudóst és laikust egyaránt érintő kérdéskört mutat be gyakorlatias, „olvasóbarát” megközelítésben. Mit érzékel tehát fordítás és ideológia összefüggéseiből a mai magyar olvasó?

1. Olvasói bizalom

Amikor az olvasó úgy dönt, hogy egy külföldi szerző szövegét az anyanyelvén kívánja elolvasni, azaz fordítást vesz a kezébe, tudatosan vagy nem tudatosan abból indul ki, hogy a fordítás az eredeti szöveg hű reprodukciója. A fordítás és a fordító iránti bizalom ritkán rendül meg, és többnyire csak akkor, ha maga a szöveg ad okot erre, azaz nyelvi hibáktól hemzseg vagy éppenséggel érthetetlen. Nagyritkán azonban előfordul, hogy napvilágra kerül egy-egy fordítási botrány, ami a bizalmi viszony megrendüléséhez vezet. Nemrégiben például a napi sajtó adta hírül, hogy Günter Grass *Bádogdob* c. regényének fordításából kimaradtak a szovjet katonákat kompromittáló részek. Ilyen esetekben az egyébként gyanútlan olvasó is szembesül azzal a ténnyel, ami amúgy inkább a kutatókat foglalkoztatja, hogy a fordításban bizony nagy szerepet játszhat az ideológia.

2. A szöveghűség követelménye

Mielőtt első felindulásunkban hamisítást kiáltanánk, szögezzük le, hogy a fordítói szabadság különböző korokban és helyszíneken különféle megítélés alá esik.

Az ókori Rómában, a Cicero és Horatius által vallott „fordítói norma” például lehetővé tette, hogy a görög klasszikusok műveit közkinccsnek tekintsék, fordítás helyett szabad utánzást alkalmazzanak és a szerző nevét a fordítóéval helyettesítsék. Kínában még a 20. század végén is hasonló gyakorlat dívott (Venuti 1998).

Vannak ugyanakkor történelmi példák a másik szélsőségre is, pl. a középkori bibliafordító az életével felelt a fordítás teljes ideológiai hűségéért. Mindazonáltal a szerzői jogvédelem megjelenéséig nem volt egyértelmű és állandó elvárás, hogy a fordított szöveg ideológiai szempontból (is) hű legyen az eredetihez. Egy 21. századi dokumentum, a CEATL (Műfordítók Szövetségeinek Európai Tanácsa) etikai kódexének harmadik pontja így fogalmazza meg ezt a normát: „A fordító tartózkodjék attól, hogy tendenciózusan megváltoztassa a szerző gondolatait vagy szavait, és hogy elvegyen vagy hozzátegyen az eredeti szöveghez a szerző vagy a jogtulajdonos kifejezett engedélye nélkül” (ford. Sz. H.).

Jelen vizsgálódásunkat a 20. század második felére és az európai kultúrkörre korlátozzuk, ahol a szöveghűség és a fordító „láthatatlansága” (Venuti 1998) az általánosan elfogadott norma. De teljesül-e ez az elvárás a gyakorlatban? Miképpen avatkozhat bele az ideológia a fordítás folyamatába, és hogyan kerül felszínre mindez a célnyelvi szövegben?

3. Az ideológia szerepe a szöveg kiválasztásában

Az ideológia többféle módon is befolyásolhatja a fordítás folyamatát és végtermékét. Már a lefordítandó szövegek kiválasztásában is sokszor markáns ideológiai szempontok érvényesülnek. Különösen szembeszökő ez olyan történelmi-társadalmi viszonyok között, amikor egy ideológia állami szintre emelkedik, és életbe lép egy központilag irányított irodalom- illetve fordításpolitika, ami különféle eszközökkel befolyásolja, hogy mely külföldi szerzők mely műveit kell illetve szabad lefordítani.

3.1. Fordításpolitika a „létező szocializmus” idején

Először nézzünk körül saját házunk táján, és vizsgáljuk meg a fordításpolitika szerepét Magyarországon, a „létező szocializmus” korszakában. A párt fordításpolitikai irányelveit hiába keresnénk, mivel ilyen irat feltehetőleg nem is született, de néhány kirívó eset mindenki számára nyilvánvalóvá tette az elvileg nem létező cenzúra működését. Köztudott volt, hogy vannak ideológiai okokból nem fordított szerzők, és hogy például egy Szolzsenyicin kötet határon történő becsempészése súlyos büntetőjogi kockázattal jár. Kevésbé voltak azonban közismertek azok a kifinomult módszerek, amelyek a könyvkiadás szabályozása útján biztosították a kommunista ideológia egyeduralmát. Bart István (2000) részletesen leírja, hogyan is működött a gépezet. 1948-ban a hatalomra került Magyar Kommunista Párt vezetősége államosította a könyvkiadókat és újraszervezte a könyvkiadást. A kis kiadókat bezárták, a nagyobbakat pedig hatalmas „szocialista” vállalatokká olvasztották össze, és mindegyiknek kijelölték

a tevékenységi területét. A külföldi szépirodalmi művek fordítása és kiadása például az Európa Könyvkiadó feladata lett, bár esetenként más kiadók is jelentettek meg ilyen műveket. A fordításirodalom szempontjából fontos szerepet játszott még a Móra Ferenc Könyvkiadó, mivel a gyermek- és ifjúsági könyvek fordítása az ő profiljuk volt. A piaci viszonyok megszűntek, a pártállam, amely a kultúrát stratégiai fontosságú területnek tekintette, totális hatalmat gyakorolt a könyvkiadás fölött, ami a papírkeret elosztásától a példányszám és az ár meghatározásáig mindenre kiterjedt. A kiadóknak évente pontos tervet kellett készíteniük a kiadandó művekről és fordítójukról, amit a „gondolatrendőrség magasabb régióiban” (Domokos 1996), azaz a pártközpont megfelelő osztályán, majd a minisztériumban a tervtárgyalás során hagytak jóvá. Természetesen a tiltott szerzők (pl. Orwell, Koestler) és a tabu témákat érintő művek (pl. a kommunizmus bírálata) soha nem kerülhettek fel a fordítandók listájára. Ezzel szemben voltak kedvelt, „futtatott” nyugati szerzők, akik bár hazájukban nem feltétlenül voltak sikeresek, jól beillettek a kánonba, többnyire a kapitalizmust bíráló hozzáállásuk okán.

A szöveg kiválasztása azonban, mint később látni fogjuk, csak az első ideológiai szűrő volt. Az elkészült kéziratokat több lépcsőben is ellenőrizték, a kiadóban, a változó nevű központi cenzúrahivatalban és a nyomdában. Idővel a központi cenzúra szerepe csökkent, a felelősség a kiadó igazgatójára szállt, és az öncenzúráé lett a fő szerep. Mindez elegendő biztosíték volt arra, hogy semmi ne kerülhessen nyomdába, ami sérti a pártállam tabuit és normáit.

A lefordított szerzők és a művek arányszámainak vizsgálatából kirajzolódik a korszak fordításpolitikája. Bak János (1970) *„A fordítások megoszlása a szerzők nemzetisége szerint 1960-69 években 10 évi összesítésben”* című táblázatából kiolvasható, hogy míg orosz nyelvből az adott időszakban 2977 szépirodalmi művet fordítottak magyarra, angolból (USA, Nagy-Britannia, Ausztrália) mindössze 1810-et. Az arány, mint láthattuk, független volt a valóban jelentős művek megoszlásától, kizárólag egy mesterséges kvótán alapult, amely ideológiai megfontolásokból szabta meg, hogy különböző népek műveinek milyen arányban kell szerepelniük a kiadási tervben. Ez az úgynevezett paritásos rendszer (25% szovjet, 25% más „népi demokratikus”, 25% nyugati, 25% egyéb külföldi) még a nyolcvanas években is élt és meghatározta az Európa Könyvkiadó munkáját.

3.2. Fordításpolitikai a „baráti szocialista országokban”

A volt szocialista tábor más országaiban is hasonlóképpen működött a szövegkiválasztás ideológiai szűrője, mint ahogy azt román (Dimitriu, 2000), szlovén, (Kocijancic-Pokorn 2003) és más kutatók esettanulmányai bizonyítják. A volt Német Demokratikus Köztársaság fordításpolitikáját kutató Gabriele Thomson-Wohlgemuth (2003) a magyarországihoz kísértetiesen hasonló helyzetről ad látteleletet. Bemutatja a központilag irányított könyvkiadást, a cenzúra működési mechanizmusát, a manipuláció kifinomult módszereit. Egy érdekes eltérés emelhető ki, jelesül a gyermekirodalom és ezen belül a gyermekek számára készült fordítások magas presztízse az NDK-ban, amit az új, szocialista embertípus kinevelésének kultúrpolitikai prioritása indokolt.

3.3. Fordításpolitika más totalitárius diktatúrákban

A fordítandó művek szelektálását nem csak a kommunista ideológiai töltet motiválhatja. Egy másik totalitárius diktatúrában, a náci Németországban is fontos szerepet kapott a kultúrpolitika az ideológia terjesztésében. Kate Sturge (2002) leírja, hogy a „könyv mint fegyver” metafora jegyében szigorú cenzúra működött. A fordításirodalomban először csak eltolódás mutatkozott a támogatott nyelvek javára, majd a háború idején be is tiltották a nyugat-európai szerzők többségét, mert műveik nem alkalmasak a nacionalista ideológia terjesztésére. A fajelmélet jegyében zsidó író műve nem jelenhetett meg németül, csak ha fordításnak nevezték. Hasonló korlátozásokkal éltek az olasz fasizmus kultúrpolitikájának irányítói, és a jelenség Franco Spanyolországában is kimutatható.

3.4. A piacgazdaság is megéri a pénzét

A szövegek szelektálásának gyakorlata mindazonáltal nem köthető kizárólag a diktatórikus rendszerekhez. Lawrence Venuti (1998) rámutat, hogy demokráciákban is szerepet játszhatnak az ideológiai tényezők a fordítandó művek kiválasztásában. Az Egyesült Államokban például az 1950-es években a fordítások hozzájárultak a hidegháborús hangulat szításához. Bár a demokratikus berendezkedés jellegéből adódóan ezt nem központi párthatározatok rendelték el, a végeredmény, azaz a fordítás manipulatív hatása lényegében azonos. A piacgazdaságban ugyanis (s a magyar olvasó ma már ennek hátulütőit is érzi), a fordításpolitika nem központilag tervezett, mint a fent említett diktatórikus rendszerekben, hanem helyi, kiadói szinten jelentkezik, hiszen a könyvkiadók – gazdasági szempontok alapján – maguk döntenek el, hogy mely műveket fordítatják le. A profitkényszer okán, a kockázat csökkentése érdekében olyan műveket részesítenek előnyben, amelyek a saját hazájukban is sikerkönyveknek bizonyultak, és várhatóan a hazai tömegízlésnek is meg fognak felelni. Ezeknek a döntéseknek is lehet azonban politikai-ideológiai következménye, a sikerkönyv ugyanis arra készíti a kiadót, hogy hasonló témájú könyveket fordíttasson, és annak érdekében, hogy az áru kapósabb legyen, a fordítás nyelvezetét hozzáigazítják a tömegízléshez. Ugyanakkor a kiadók negligálják az olyan külföldi műveket, amelyek tartalmi vagy nyelvi szempontból nem illeszkednek a kánonba. Mindez jelentősen csökkenti a sokszínűséget, visszafogja az újításokat, akadályozza az idegen kultúrák megismerését (Venuti 1998).

3.5. Tanulság

Összegzésképpen elmondható, hogy függetlenül attól, hogy a fordításpolitika helyi (kiadói) szinten valósul meg vagy éppen egy központi ideológia szolgálatában áll, és ez az ideológia milyen színezetű, mindenképpen fennáll a veszélye annak, hogy a művek bizonyos szempontú válogatása révén az olvasók torz képet kapnak a külföldi országok irodalmáról, kultúrájáról. A fordítás, ami a kulturális közlekedés eszköze, visszajára fordulva akár előítéletek vagy káros ideológiák terjesztőjévé is válhat.

4. Az ideológia szövegszintű megjelenési formái

A szöveg kiválasztásának ideológiai vetületei után vizsgáljuk meg az ideológiai tartalmak közvetítésének változatos eszközeit. Fordításköteteket akár taláalomra is felütve a módszerek egész tárházával találkozunk.

4.1. A célnyelvi szöveget kísérő eszközök: előszó, utószó, fűlszöveg

Visszaulva a szocialista időszak magyarországi gyakorlatára, az ideológia terjesztésében nagy szerep hárult a szerzőt bemutató és a műveket magyarázó elő- és utószókra. Mivel a kommunista kultúrpolitika egyik fontos céljának tekintette a műveltség hozzáférhetővé tételét a tömegek számára, és ráadásul az irodalomnak óriási nevelőerőt tulajdonított, nem lehetett tartós megoldás az ellenség (a nyugati világ) irodalmának teljes és végleges kizárása. A kommunista hatalomátvétel után rövid ideig tartó teljes zárlat feloldásaként az 1950-es évek elejétől először a klasszikusokat adták ki, fokozatosan azonban kortárs nyugati írók is felkerültek a palettára. Eleinte főleg azok, akik baloldali nézeteik miatt beilleszthetők voltak a kánonba, később azonban mások is, feltéve, hogy nem vallottak harcos antikommunista nézeteket. A nyugati írók műveinek elhelyezésében, „megfelelő” értelmezésében az előszó vagy az utószó volt hivatott eligazítani az olvasót. Lássunk néhány példát a fenti eszközökre.

Részlet egy előszóból 1954-ből: „A francia hűbériség arisztokratikus rendszerében, amikor a klérus elképesztő arányban butította a társadalmat, és az inkvizíció máglyával felelt minden egészséges gondolatra, Rabelais a néphez fordult. Megismerte hazája népét, s ami a legfontosabb: a népi tömegek ösztönös materializmusát” (Győry 1954:5.). 16. századi szerző művéről lévén szó, a szóhasználat (népi tömegek, materializmus) anakronisztikusnak tűnik, a népbutító klérus emlegetése pedig aktuálpolitikai szándékot sejtet. Az előszó szerzője egy pillanatra ki is esik a szerepéből, mert hozzáteszi: „Mi már túlhaladtunk ezen a parlagi materializmuson...” (Győry 1954:5). Később így folytatódik a 16. századi szerző beágyazása az uralkodó ideológia értékrendjébe:

Egészséges materializmusa, melynek értelmében a társadalom önnfenntartási szükséglete az első mozgatója létnek és kultúrának, nyílt szakítást jelent az idealista világnézettel. ... Szatírájának korbácsa lesújt a dolgozó nép mindmegannyi látható és láthatatlan kiszípolyozójára, akik fölött ott trónol a haladás legnagyobb ellensége, a római pápa.(...) Társadalomképében a legrokonszenvesebb szerepet az anyagi javak termelői kapják, a falu békés lakossága és az uralkodó osztály kisemmizettjei: parasztok, városi és falusi plebejusok.” (Győry 1954:19)

Ez a fajta aktualizálás és a szocialista kurzus terminológiájának (materializmus, haladás, dolgozó nép, anyagi javak, uralkodó osztály) használata különösen a korszak első felében jellemző. Kialakulni látszanak a „műfaj” konvenciói: sok utószóíró iktat be egy-egy Marx, Engels, Lenin idézetet vagy hivatkozást,

méltatja a szerző humanizmusát, nép melletti elkötelezettségét, antikapitalista beállítottságát, kiemeli a mű realizmusát, ami hozzáköti a művet az uralkodó stílusirányzathoz, a szocialista realizmushoz. Figyeljük meg a realizmus mint kulcsszó használatát a Racine drámáihoz írt utószóban:

Korunk művészete, amely egyaránt elszakadt a romantika túlzásaitól és a naturalizmus földhöztapadtságától, s a realizmusnak egy magasabb szintézisét keresi, a valóság áttételesebb, stilizáltabb ábrázolását már nem tekinti antirealistának. A realizmusnak ez a korszerű felfogása vezet vissza bennünket a klasszicizmus művészetéhez, Racine drámái költészetének megértéséhez és megszeretéséhez is. (Mihályi 1963. 842)

Nem mindig egyértelmű, hogy ezek a kitételek az olvasó világnézeti nevelését vagy a cenzúra jóllakatását, a mű legitimálását szolgálták-e. Különös, hogy a politikai vezetés feltehetőleg hitt az elő- és utószók varázserejében, s ennek köszönhetően számos értékes mű csúszott át a cenzúrán.

Érdekes módon a vassfüggönyön túl sem volt ismeretlen az olyan típusú előszó és életrajz, amivel a fordítást a domináns célnyelvi kultúrához és értékrendhez igazították. Venuti (1998) esettanulmányából kiderül, hogy az 1950-es években az Egyesült Államokban Giovanni Guareschi olasz író fordításait az író manipulált életrajzával adták ki, melyekből az amerikai olvasók úgy érezhették, hogy az olasz író a hidegháború ünnepeit élharcosa Olaszországban. A fordításhoz írt előszóban a műnek aktuálpolitikai értelmezést adtak. Mindez növelte az író elfogadottságát és népszerűségét Amerikában, miközben hazájában, ahol a baloldal megítélése kevésbé volt negatív, az író nem volt igazán sikeres.

A célnyelvi szövegen kívüli eszközök sorában említendő még a fülszöveg, ami szintén a beágyazásban hivatott segíteni az olvasót. A vizsgált korszakban megfigyelhető a manipulációnak még egy cinikus hazai módszere: a fordító neve után olvasható „a szöveget az eredetivel egybevetette” szöveg azt sugallja, hogy a két szöveg között nincs eltérés, ami azonban tapasztalataink alapján egyáltalán nem vehető készpénznek.

4.2. A célnyelvi szövegben rejtőző eszközök

A gyanútlan olvasó bizalmával leginkább visszaélő módszerek a szövegen belül, jelöletlenül végrehajtott módosítások, amelyek megváltoztatják a szöveg ideológiai töltetét. Ez is bárhol, bármilyen ideológiai tartalmú szöveg esetében előfordulhat. Mint Mona Baker (2006) rámutat, a fordítás folyamatának résztvevői (kiadók, szerkesztők, fordítók) előtt három lehetőség áll: hűen közvetítik a forrásnyelvi szöveg ideológiai tartalmát, nem tudnak azonosulni a mondanivalóval, ezért elutasítják a munkát, vagy megváltoztatják a szöveg hangsúlyait. Hazai környezetben igazítva ezt kiegészíthetjük egy negyedik lehetőséggel, amikor is a fordító általa esetleg elfogadott ideológiai tartalmat cenzurális okokból nem fordíthatott le, ám vállalta a munkát (mert nem akarta elveszíteni a kenyerét, és/vagy mert a fordítást még cenzúrázottan is értékes műnek tartotta.) Mindennek fényében nehéz a fordító és kiadó tevékenységének morális megítélése,

hiszen nem mindegy, milyen ideológiai tartalmat fogad el illetve utasít el, és az sem, hogy döntésének milyen lesz a társadalmi hatása. A fordítás ugyanis kétélű fegyver, lehet eszköz a hatalom kezében, de irányulhat ellene is (Baker 2006). Esetünkben a fordítás a kommunista hatalom eszköze volt, de ugyanakkor sok esetben „fellazító” hatásával ellene is dolgozott hosszú távon. Vizsgálatunk tehát nem vállalkozik erkölcsi ítéletre, kizárólag a változtatások leírására és elemzésére szorítkozik.

A forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg összevetésekor lehet csak észrevenni, hogy bizonyos szövegrészek kimaradtak, nem szerepelnek a fordításban. Ennek több oka is lehet, de ha tendenciózus, akkor valószínűsíthető az ideológiai indíték. Példa erre a bevezetésben említett Günter Grass regény, ahol a szovjet katonák randalírozásáról szóló szövegrész, tabu téma lévén, nem jelenhetett meg Magyarországon 1989 előtt (és sajnálatos módon nem került kijavításra az új kiadásban sem). Hasonlóképpen, Aldous Huxley *Eyeless in Gaza* c. művének fordítása egy teljes fejezettel megcsonkítva jelent meg Romániában (Dimitriu, 2000).

Hatásában a kihagyással egyenértékű manipulatív módszer lehet a betoldás, azaz az eredeti szövegben nem szereplő szövegrész (pl. az olvasó eligazítását célzó magyarázó megjegyzések) beiktatása a fordítás során. Ha az idegenkezűséget nem jelölik, akkor az olvasó (aki ritkán nézi a szöveget egyszerre a két nyelven) joggal gondolja, hogy az eredeti mű is tartalmazta az említett üzenetet.

Ugyancsak párhuzamos szövegek összevetése útján derül csak ki, ha a forrásnyelvi szöveg egyes elemeit tendenciózusan más elemekkel helyettesítik a célnyelvi szövegben. A pártállami cenzúra keze nyomát gyaníthatjuk például az alábbi fordítások láttán.

- (1) ... at their prayers (Defoe 1965: 35)
 (1a) ... egyformán a halálra készültek (Vajda 1970: 9)
- (2) Lord, be merciful to us, ... (Defoe 1965: 34)
 (2a) Végünk van, ... (Vajda 1970: 9)
- (3) ... if it would please God here to spare my life (Defoe 1965: 31)
 (3a) ... ha ép bőrrel szárazföldre kerülök (Vajda 1970:7)

A változtatásokat itt a szocialista embertípussal össze nem egyeztethető vallásos világnézet elleni harc motiválhatta. Az Istennel és a vallással összefüggő szavakat különösen a gyermek- és ifjúsági irodalomban irtották. A fent említett *Robinson Crusoe* fordításban még a nem keresztény vallás is áldozatul esett a cenzúrának:

- (4) ‘... if you will not stroke your face to be true to me’ that is, swear by Mahomet and his father’s beard, ‘I must throw you into the sea, too.’ (Defoe 1965: 45)
 (4a) De ha azt látom a képedről, hogy hűtlen vagy, téged is tengerbe dob-lak. (Vajda 1970:20)

A „létező szocializmus” fordításirodalmára ugyanazok a politikai tabuk vonatkoztak, mint az irodalomra és általában a közéletre, azaz tilos volt a Szovjetunió és más baráti szocialista országok bírálata, a kommunista eszme, az egypártrendszer bírálata, az 56-os forradalom, a 68-as bevonulás, Trianon, Nagy-Magyarország említése, a rasszista megnyilvánulások, sőt maga a cenzúra emlegetése is. Ha ezek bármelyike szerepelt a fordítandó műben, azt (jó esetben a szerzővel egyeztetve) a fordításból ki kellett gyomlálni. Ha valami okból mégis benne maradt, a cenzúra nem volt rest a kinyomtatott példányokat bezúratni. A fordítók kezét erkölcsrendészeti tabuk is kötötték, ugyanis sokáig nemcsak fordítási, hanem általános irodalmi norma volt az obszcén szavak és a nemiség ábrázolásának tilalma.

Itt jegyezzük meg, hogy ifjúsági irodalom esetén a kihagyás és az átírás nem feltétlenül politikai indítékú hamisítás. Felnőtteknek szánt művek fiatal célközönség számára történő fordításakor szükség lehet a szöveg adaptálására, azaz bizonyos szövegrészek kihagyására, átírására. Erre azonban az impresszumban többnyire figyelmeztetik is az olvasót: „Gyermekek számára átdolgozta ...”, „magyarra átdolgozta ...”. Mindazonáltal a szocialista korszakban készült átdolgozásokban a didaktikai célú változtatások háttérben is többnyire a szocialista embertípus kinevelésének célja állt, az adaptálás tényét pedig sokszor elmulasztották feltüntetni, mint például a Robinson vizsgált fordítása esetében is. Ezért tehát a gyerekek számára készített fordítások ideológiai vonatkozásai külön tanulmányt érdemelnének.

A politikai indíttatásból elkövetett szövegcsönkítást Szörényi László irodalomtörténész delfinizálásnak nevezte el. (A szó eredete a latin delphinus – trónörökös. XIV. Lajos fia számára átdolgoztatta a klasszikus görög és latin szövegeket, kiiktatva belőlük az erkölcsileg károsnak ítélt, szeméremsértő részeket, esetenként átírva azokat.) Szörényi a kifejezést elsősorban a magyar klasszikusok műveinek megcsönkítésére használja, de egy-két fordítási példát is hoz. Ezen az eseten kívül, tudomásom szerint, a magyar irodalomtörténet írás nem foglalkozott a fordítások ilyen irányú vizsgálatával.

A cenzúra (vagy gyakran öncenzúra) fentiekben ismertetett durva, célirányos beavatkozásai mellett léteznek kevésbé nyilvánvaló szövegmódosító tényezők is. E finomabb eszközök a fordító lexiko-grammatikai választásaiban érhetőek tetten. Tudjuk, hogy a fordítás választások sorozata (Klaudy 1997), ami a lehetséges ekvivalensek közötti választást is jelenti mind a szókincs, mind a mondat szerkezetek szintjén, de nem sokat tudunk arról, hogy a fordító milyen alapon dönt a lehetséges ekvivalensek között. Nyilvánvaló azonban, hogy kreativitásán, nyelvi és kulturális ismeretein túl választását vilásképe, világnézete is befolyásolhatja. Az ideológiának ez a személyes vetülete, a fordító fejében jelenlévő lenyomata megjelenhet a szövegben, és módosíthatja annak irányultságát, mondanivalóját. A módosítás lehet akaratlan és lehet tudatos is, a végeredmény szempontjából azonban az indíték irreleváns, hiszen kiadása pillanatában a szöveg önálló életre kel, és hosszú ideig, akár évtizedekig is változatlan formában fejt ki hatását a gyanútlan befogadóra.

5. Vizsgálati módszerek

A forrásnyelvi és célnyelvi szöveg összehasonlításához, ideológiai szempontú vizsgálatához nem könnyű módszert találni. Az előszók és utószók jól elkülönülnek a szövegtől, és ezért könnyen elemezhetők, azonban a fordításon belüli változtatások kimutatása bizony sziszifuszi munka. A számítógépes korpusznyelvészetben nagy lehetőségek rejlenek, hiszen óriási mennyiségű adatot viszonylag rövid idő alatt tudunk feldolgozni a program segítségével, egyelőre azonban még nem rendelkezünk megfelelő párhuzamos korpussszal, nem beszélve a kutatási kérdések számítógépes megfogalmazásának nehézségeiről. Marad tehát az eredeti szöveg és a fordítás kézi egybevetése és a feltárt különbségek elemzése és osztályozása az ideológiai tartalom és annak esetleges üzenetmódosító hatása szempontjából. A finom különbségek kimutatásához a különféle modern szövegnyelvészeti módszereket hívhatjuk segítségül, melyek részletes ismertetése azonban meghaladja jelen tanulmány kereteit. (A módszerek rövid összefoglalását ld. Bánhegyi 2006).

Összegzés

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a fordítás távolról sem vegytiszta, ideológiailag semleges folyamat, és ez aligha várható is el tőle, hiszen bonyolult kulturális közegben, erős társadalmi, politikai, gazdasági hatások befolyása alatt zajlik. A fordító sem mindig ártatlan bárány, akarva-akaratlanul részesévé válhat a manipuláció folyamatának. Láttuk azt is, hogy az ideológia sokarcú, megjelenhet bárhol: diktatúrában és demokráciában, regényben és újságcikkben, de filozófiai írásban, választási beszédben, filmben, vagy éppen reklámszövegben is. Megjelenése esetén számíthatunk az eredeti üzenet torzulására, ennek erkölcsi megítélése azonban árnyalt megközelítést igényel, és nem feltétlenül a fordításkutató feladata. A változtatásokat lefűlelni nem könnyű, hiszen többnyire csak a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg aprólékos összehasonlításakor derül ki a turpisság. Mit tegyen hát az olvasó? Bölcsen teszi, ha nem bízik vakon a fordításban, mint ahogy nem árt kritikusan, manipuláció ellen felvértezve olvasni (és hallgatni) az anyanyelvi szövegeket sem. A magyar kiadóktól ugyanakkor elvárható, hogy lelkiismeretes szöveggondozást végezzenek, 1989 előtti fordítások változatlan újrakiadása helyett pedig ellenőrizzék a szöveget, hogy a pártállami cenzúranymok lassan de biztosan kipusztuljanak a könyvespolcokról, és ezáltal a téma tisztán fordítástörténeti érdekességgé váljon. Végezetül pedig a fordításkutatóra vár addig is a feladat, hogy a fordítás társadalmi és kulturális kontextusának ismeretében empirikus adatok alapján, meglévő szövegnyelvészeti módszerek segítségével, esetleg ezek továbbfejlesztésével kutassa a fordításokban rejtőző ideológiát.

Irodalom

- Bak J. 1970. *Magyarország könyvkiadása 1945–1969*. Budapest: Magyar könyvkiadók és könyvterjesztők egyesülete.
- Baker, M. 2006. *Translation and Conflict, A narrative Account*. London, New York: Routledge.
- Bánhegyi, M. 2006. A kanadai politikai diskurzus vizsgálata fordítástudományi szempontból. *Fordítástudomány* 8/2. 21–38.
- Bart I. 2002. *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár korszakban*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Dimitriu, R. 2000. Translation Policies in Pre-communist and Communist Romania. The Case of Aldous Huxley. *Across Languages and Cultures* Vol. 1 No. 2. 179–192.
- Domokos, M. 1996. *Leletmentés*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hatim, B., Munday, J. 2004. *Translation. An advanced resource book*. London, New York: Routledge
- Klaudy K. 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Kocijancic, N. 2003. *Communist Censorship in Translation – Religion as a Taboo*. Elhangzott: *Translation Targets*, The 10th International Conference on Translation and Interpreting. Prága, 2003. szeptember 11-13.
- Sturge, K. 2004. „*The Alien Within*” *Translation into German during the Nazi Regime*. München: Iudicium.
- Szörényi L. 2000. *Delfinárium. Filológiai groteszkek*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó.
- Thomson-Wohlgemuth, G. 2003. Children’s Literature and Translation under the East German Regime. *Meta* Vol.48. No.1-2. 242–249.
- Venuti, L. 1998. *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference*. Routledge.
- Weissbrod, R. 2006. Coping with Anti-Semitism in Hebrew Literary Translation. in: *Übersetzen - Translating – Traduire: Towards a "Social Turn"?*, szerk. Michaela Wolf. Münster-Hamburg-Berlin-Wien-London: LIT, 143–152.
www.ceatl.org/stdocs/Deontologiang.rtf

Források

- Defoe, D. 1965. *Robinson Crusoe*. London: Penguin English Library.
- Defoe, D. 1970. *Robinson Crusoe*. (tizedik kiadás, fordította Vajda Endre.) Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Helikon klasszikusok. 1968. *Jean Racine összes drámái*. Utószó Mihályi Gábor. Budapest: Magyar Helikon.
- Rabelais 1954. *Gargantua és Pantagruel*. Szemelvények. (Fordította Benedek Marcell. Válogatta, bevezetővel, jegyzetekkel, összekötő szöveggel ellátta, és a fordítást ellenőrizte Győry János) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.